

MITHRIACA JADERTINA

JULIJAN MEDINI
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 73.04(497.13)
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1984-10-31

Nedavno utvrđena činjenica da poznati reljef mitričke tauroktonije (CIMRM II, str. 260, br. 1879) potječe iz Zadra, gdje je otkriven krajem 1848. godine, omogućuje da se temeljitije osvijetli pojava i razvoj mitraizma u razdoblju II—III stoljeća u Jaderu. Izvedba tog reljefa, koji je nastao u provincijskoj radionici, sadrži čitav niz osobina nesumnjivo inspiriranih umjetničkim i stilskim tradicijama klasične skulpture (plastičnost čitave kompozicije s elementima pune skulpture, realizam u prikazivanju pokreta, uspjelo rješavanje planova i dubine i dr.). Taj stilski kontekst, a posebno nekoliko ikonografskih elemenata (helenističko-rimska a ne orijentalna likovna interpretacija odjeće Cautesa prikazanog s plaštem na golom tijelu, prikaz Sola i izgubljene Lune, u cjelovitim a ne reduciranim formama) datiraju taj reljef u sredinu II stoljeća, tj. u razdoblje prve faze razvoja mitraizma na istočnoj obali Jadrana. Njegove pak dimenzije (sa širinom od preko 1,000 m to je jedan iz skupine najvećih mitričkih pokretnih reljefa na tlu provincije Dalmacije, za većinu kojih je utvrđeno, a za ostale se pretpostavlja, da su bili kultno-obrednog karaktera) pokazuju da je i on bio obrednog karaktera (Alterrelief). To znači da je u Jaderu sredinom II stoljeća postojala organizirana mitrička zajednica čiji su se članovi okupljali u mitreju gdje je bila postavljena ta velika kulturna slika u funkciji obrednog reljefa. S obzirom na mjesto i ostali kontekst nalaza pretpostavlja se da je taj mitrej bio u ageru, istočno od Jadera, a možda u blizini amfiteatra ili, istočnije, svetišta Apolona Likijskog.

Osobine drugog mitričkog reljefa (Tabla II, sl. 1, 2), od kojeg je sačuvan samo ugaoni ulomak, upućuju na prisutnost utjecaja iz panonsko-noričkih regija na razvoj mitraizma u Jaderu u III stoljeću. Skupa s reljefima iz Konjica, Garduna, Banjevaca taj reljef čini teritorijalno najistočniju skupinu mitričkih reljefa s motivima na reversu u Rimskom Carstvu. S obzirom na činjenicu da su reljefi s reversom u pravilu bili kultno-obrednog karaktera s razlogom se može pretpostaviti da je i taj reljef iz Jadera, čije dimenzije nisu utvrđene, također bio kultno-obrednog karaktera. Njega je, kao što je to slučaj i s poznatim reljefom iz Konjica, *pater* mitričke zajednice u određenom trenutku mitričkog obreda mogao bez teškoća podići i prema vjericima okrenuti njegovu stražnju stranu na kojoj je najvjerojatnije, kao i na drugim takvim reljefima, bio motiv svetog obroka. Kako u jednom mitreju nisu mogla biti dva reljefa u funkciji obrednih reljefa (Altarrelief), to znači da su u vrijeme izrade i korištenja tog reljefa u III stoljeću u Jaderu postojala dva mitreja i dvije mitričke zajednice.

Donedavno je mitraizam u Jaderu bio potvrđen samo ulomkom kulturne slike s reljefima na prednjoj i stražnjoj strani.¹ Za drugi mitrički reljef, koji se također nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru — a radi se o jednoj od najstarijih akvizicija tog muzeja — do sada nije bilo poznato sigurno mjesto nalaza.² Zbog sumnji nekih autora taj spomenik u znanosti nije imao vrijednost izvora prvog reda za

¹ M. Suić, »Orijentalni kultovi u antičkom Zadru«, *Diadora*, 3(1965), str. 94, sl. 2, 3.

² M. Suić, *sp. dj.*, str. 93, sl. 1.

proučavanje mitraizma u antičkom Zadru i Liburniji.³ Međutim, nedavno je utvrđeno da je taj mitrički reljef zaista nađen u Zadru krajem 1848. godine.⁴ Ta činjenica omogućuje da se razvoj i osobine mitraizma u Jaderu razmotre s novih pozicija i temeljitije, jer taj spomenik sadrži čitav niz elemenata stilsko-umjetničkog i tipološko-ikonografskog i s tim u vezi kronološkog značaja i vrijednosti.

Reljef o kojem je riječ (tabla I) više je puta bio objavljivan u našoj i inozemnoj literaturi. Njegov opis i fotografije nalaze se i u najpoznatijim zbirka mitričkih spomenika.⁵ Utvrđene su također njegove osnovne tipološke, a dijelom i stilsko-kronološke osobine.⁶ Kako suvremena dostignuća znanosti o mitraizmu omogućavaju cjelovitije iskorištavanje mnogobrojnih osobina tog reljefa potrebno je — unatoč činjenici što je više puta bio publiciran — i na ovom mjestu donijeti njegov sažet opis.

Spomenik je od bijelog vapnenca u obliku pravokutne ploče. Sadašnje su mu dimenzije: visina 0,680 m, širina 0,930 m, debljina 0,120 m. Djelomično je otučen (glava i desna ruka Mitre), a nedostaje dio lijevog gornjeg ugla (uz gornji rub), veći dio gornjeg desnog ugla gdje je bila prikazana Luna u dvopregu, a zatim u produžetku na niže veliki dio desne strane reljefa s gotovo čitavom glavom bika i likom Cautopatesa. S obzirom na dimenzije površine uz lijevu stranu s likom Cautesa, a kojemu je približno po dimenzijama odgovarao prostor s Cautopatesom, nesumnjivo je da je reljef bio preko 1,000 m širok, što ga svrstava među veće tauroktonijske reljefe u našoj zemlji.

Motiv tauroktonije je izveden u veoma dubokom reljefu koji mjestimično (npr. u izvedbi glave i desne ruke božanstva) ima osobine pune skulpture. U lijevom je gornjem kutu prikazan nagi Sol u kvadrigrifi s bičem u uzdignutoj lijevoj ruci, ispod njega Cautes s hlamidom prebačenom preko golih ramena i tijela s uzdignutom i prema Mitri upereanom bakljom. Mitra je lijevom rukom uhvatio bika za njušku, a desnom rukom zabio je životinji nož iznad plečke. Desnom i sasvim ispruženom nogom snažno pritišće gležanj desne stražnje noge bika (lijeva je noga životinje savijena pod njenim tijelom i nije vidljiva), a lijevom u koljenu savijenom nogom nemilosrdno gura bika prema zemlji. Glavu

³ B. Gabričević, »Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie«, *Archeologia jugoslavica*, 1(1954), str. 37, br. 3, str. 50, bilj. 2, na temelju činjenice što na području između Zrmanje i Krke nije tada uopće bilo mitričkih nalaza. To je prihvatio i M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, II, Haag, 1960, str. 260, br. 1879 (dalje CIMRM).

⁴ G. Ferrari Cupilli, »Antichità romane di Zara«, *Rivista dalmata*, 1(1859, no. 13 sabato, 9. luglio str. 107—109; no. 21, sabato 3. settembre, str. 179—181). Informacije ovog autora o provenijenciji spomenika ostale su potpuno nepoznate svim autorima koji su se bavili tim spomenikom sve do naših dana, kada je u okviru izložbe posvećene 150. godišnjici osnutka Arheološkog muzeja u Zadru 1981. godine kolegica B. Nedved na njih skrenula pažnju znanstvene javnosti.

⁵ F. Cumont, *Textes et monuments relatifs aux mystères de Mithra*, II, Bruxelles, 1896, str. 501 No 232 bis — Zadar; M. J. Vermaseren, *CIMRM II*, sp. mj. — Narona; B. Gabričević, »sp. dj.« sp. mj.; Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd, 1973. (dalje, *Mitraizam*), str. 77, br. 106 — Čitluk — *Aequum* na temelju pogrešnog tumačenja informacije C. Patscha u *WMBH*, VII (1900), str. 161, br. 2, fig. 148. O tome usp. recenziju knjige Lj. Zotović, J. Medini, *Diadora*, 8(1975), str. 200.

⁶ L. R. Campbell, »Tipology of Mithraic Tauroctones«, *Berytus*, XI(1954),

je odvratio od čina okrenuvši je prema naprijed. Karakteristično je da i Cautes sasvim slijedi takav stav i odnos Mitre prema prizoru i smrti bika. Mitra je obučen u tipično orijentalno odijelo: na glavi frigijska kapa, na tijelu kratka i u pasu povezana i nabrana tunika, uske uz noge pripijene hlače, a kratki plašt, na čijem je gornjem rubu gavran, vijori iza leđa božanstva. Uz bikove genitalije je škorpion, desno zmija i pas, oba usmjereni prema mjestu gdje je Mitra udario bodežom. Između Cautesa i Mitre uzdignut je bikov rep oblikovan kao žitni klas. Prostor u kojem se događa scena tauroktonije nije specijalno obrađen, ali se po koso i gotovo polukružno zasvođenoj površini lijevo od glave božanstva naslućuje da je skulptor događaj smjestio u spilju, premda niti jedan spiljski element nije direktno i realistički označio.

Prema klasifikaciji L. R. Campbella ovaj se tauroktonijski reljef svrstava u najbrojniju skupinu tauroktonijskih reljefa koji prapadaju mediteranskom ili klasičkom tipu. Bitna mu je osobina prikazivanje Mitre tauroktona s pratiocima i životinjama unutar jednog pravokutnog polja a bez pokrajnih scena. Ime je i dobio jer su tako oblikovani reljefi najčešći u Italiji i rimskim provincijama oko Mediterana, a nema ih ili su veoma rijetki u unutrašnjim i od Mediterana udaljenim regijama.⁷ Izvedbe, a i neke ikonografske osobine, ukazuju na značajno prisustvo klasičnih umjetničkih i stilskih inspiracija i tradicija na tim reljefima. To je u veoma velikoj mjeri prisutno na ovom zadarskom reljefu, gdje se klasične likovne tradicije uočavaju u naglašenoj plastičnosti čitave kompozicije, u proporcionalnosti ljudskog i životinjskog tijela te u živom i realističkom pokretu Mitre i životinja (pas, zmija). Dubina reljefa omogućila je uspjelo rješavanje planova, što je posebno vidljivo u odnosu zmije i psa prema tijelu bika te motivu Solova četveroprega. To govori da je reljef, premda izrađen u provincijskoj radionici (na što upućuje shematizam u obradi draperije i donekle neprirodan položaj i oblik koljena Mitrine lijeve noge) bio veoma mnogo inspiriran skulpturom carskog razdoblja. Stoga se može zaključiti da je reljef izrađen pod snažnim utjecajem metropole, odnosno radionica iz italskih središta.⁸ Taj se zaključak, temeljen na elementima stilske analize, sasvim uklapa u dosadašnja saznanja o razvoju mitričke skulpture na istočnoj obali Jadrana koja je u prvoj fazi bila pod utjecajem mitričke ikonografije u Italiji.⁹ On je također u skladu i s rezultatima tipološko-ikonografske analize svih mitričkih reljefa u Carstvu, odnosno analizom osobina motiva tauroktonije na njima. Naime, motiv tauroktonije na ovom je reljefu izveden u C podtipu koji je bio naročito proširen u Italiji, gdje je, kako se drži, stigao negdje iz istočne Male Azije pa je stoga i nazvan istočnogričkim.¹⁰ Iz italskih luka na tirenskoj obali on se proširio u Rim i odatle u sjevernu Italiju, gdje čini preko 70 posto svih tauroktonija. Karakteristične su i osobine njegova širenja u rimskim provincijama na tlu SFRJ. U čistom obliku ta je ikonografska koncepcija prisutna samo na jadranskoj obali, i to u

⁷ L. R. Campbell, »sp. dj.«, str. 10—11.

⁸ M. Suić, »sp. dj.«, str. 93, vezuje nastanak ovog reljefa za neposredne utjecaje iz Italije.

⁹ B. Gabričević, »sp. dj.«, str. 42—43, 50.

¹⁰ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 19 i d. Detaljnije o problemima i osobinama širenja reljefa s osobinama C podtipa na tlu Jugoslavije usp. J. Medini,

Saloni i Jaderu, i u sjeverozapadnim dijelovima zemlje.¹¹ Ptujski i još neki reljefi iz sjeverozapadnih krajeva svjedočanstva su o širenju tog ikonografskog tipa u te oblasti iz sjeverne Italije, u čemu je ključnu ulogu imala Akvileja.¹² Taj je grad po svoj prilici imao važnu ulogu u širenju takve ikonografije u Salonu i Jader. Međutim, u tom procesu ne treba isključivati i ulogu drugih italskih centara na zapadnoj obali Jadrana, iz kojih su također direktnim putem mogli stići isti ikonografski uzori bilo u obliku već izrađenih reljefa bilo u obliku predložka. Moguć je i direktan utjecaj mitričke umjetnosti i ikonografije iz Rima, s kojim je dalmatinska metropola po prirodi svog geografsko-političkog položaja i administrativno-upravnog ranga bila veoma dobro povezana.

Prema tome po svojim osobinama kako stilskim tako i tipološko ikonografskim tauroktonijski reljef iz Jadera nastao je pod snažnim utjecajima tradicija klasične umjetnosti i mitričkih tipološko-ikonografskih uzora iz Italije. Te činjenice definiraju i širi vremenski okvir njegova nastanka što je bitno značajno za spoznavanja etapa razvoja i osobina mitraizma u Jaderu. Naime, prema dosadašnjim rezultatima italski su utjecaji na istočnoj obali Jadrana i u sjeverozapadnim krajevima naše domovine bili prisutni samo u prvoj fazi razvoja mitraizma.¹³ U kasnijim razdobljima prevladavali su utjecaji iz unutrašnjosti, iz panonsko-noričkih regija.¹⁴ Nalaz obrednog reljefa u Banjevcima pokazao je da su italski utjecaji u mitričkoj ikonografiji na dalmatinskoj obali bili prisutni do kraja II, odnosno početka III stoljeća.¹⁵ Prema tome, kada se zaključci o stilskim i tipološko-ikonografskim osobinama reljefa stave u odnos prema rezultatima dosadašnjih proučavanja stilsko-umjetničkih i tipološko-ikonografskih utjecaja iz Italije na razvoj mitraizma na dalmatinskoj obali, a posebno u Liburniji, a prema činjenici da sredinom II stoljeća postoji u Seniji organizirana zajednica mitričkih vjernika,¹⁶ onda se može argumentirano zaključiti da je zadarska tauroktonija nastala u vremenu od sredine II do početka III stoljeća. Neki pak detalji prezentiranja i obrade pojedinih ikonografskih elemenata tog reljefa omogućavaju utvrđivanje još preciznijeg vremena njegova nastanka unutar drugog stoljeća.

Radi se o dva na karakterističan način obrađena ikonografska detalja: odjeću Cautesa i motiv Sola u kvadrigr. Umjesto orijentalnog odijela koje je potpuno analogno Mitrinoj odjeći, Cautes je prikazan gol, odnosno prekriven samo plaštem prebačenim preko ramena. Na mitričkim spomenicima veoma su rijetke takve ili slične izmjene jer su osobe, pratioci i motivi u cjelini, imali kanonski karakter. Takva prezentacija tog važnog ikonografskog detalja, u kojoj nalazimo još

¹¹ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 47.

¹² L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 52—54; P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie en Yougoslavie*, EPRO 85, Leiden, 1980, str. 79 br. 6, str. 112, br. 57 i dalje.

¹³ To je bio i osnovni razlog tada poblize neargumentiranog mišljenja (J. Medini, »Mitrički reljef iz Banjevac«, *Diadora*, 8(1975), str. 79, bilj. 76) da je taj reljef »vjerojatno najraniji mitrički reljef iz provincije«.

¹⁴ B. Gabričević, »sp. dj.«, str. 50.

¹⁵ J. Medini, *sp. dj.*, *Diadora* 8(1975), str. 75 i dalje.

¹⁶ *CIL*, III 13283 = F. Cumont, *sp. dj.*, br. 312a; M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 253. br. 1846; Lj. Zotović, *Mitraizam*, str. 19, br. 14; M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 253. br. 1847. Oba natpisa potječu s mjesta

Mitrička tauroktonija iz Jadera iz sredine II st.

Sl. 1. Prednja strana ulomka mitričkog reljefa iz Jadera (III st.)

Sl. 2. Stražnja strana ulomka mitričkog reljefa iz Jadera (III st.)

jednu potvrdu nesumnjivog prisustva klasičnih umjetničkih utjecaja, ima, međutim, i određenu kronološku vrijednost. Ta je, naime, za Cautesa sasvim netipična vrsta odjeće najvjerojatnije bila preuzeta ili iz ikonografije Phosphorosa, glasnika danje svjetlosti, čiji se lik nalazi ponekad i na mitričkim tauroktonijama iz II stoljeća¹⁷ ispred Solova četveroprega, ili pak iz ikonografije samog Sola, odnosno Heliodromusa u motivu svetog obroka (*trapeza Mithrou*). Jedan od takvih primjera, datiran u sredinu II stoljeća, jest i reljef iz Fiano Romano na čijem reversu u banketu Mitre i Sola posljednji preko ramena ima prebačen samo plašt preko golog tijela.¹⁸ Još je raniji i stoga kao komparativno-kronološki materijal za kronološko određenje zadarskog reljefa značajniji reljef Mitre i Sola iz Ladenburga (*Lopodunum*) — inače jedan od važnijih mitričkih spomenika otkrivenih u posljednje vrijeme — datiran u Hadrijanovo vrijeme,¹⁹ gdje je uz nagog Sola prikazan na klini Mitra samo s frigijskom kapom i plaštem prebačenim preko ramena. Sve to pokazuje da je klasična helenističko-rimska likovna, a ne orijentalna, interpretacija najvećeg dijela odjeće Cautesa (osim frigijske kape) mogla nastati samo u vremenu veoma živog korištenja normi i tradicija klasične umjetnosti, a to je razdoblje od Hadrijana do kraja II stoljeća.

Drugi detalj ima također znatnu kronološku vrijednost. To je oblik izvedbe Sola u kvadrigi i Lune u bigi, koja se nalazila u danas izgubljenom desnom gornjem kutu. Oba su božanstva i njihove zaprege prikazani u cjelovitom obliku, a takav se način izvedbe tih motiva nalazi na tauroktonijama iz II stoljeća. Već se na reljefu s kraja II i početka III stoljeća motivi zvjezdanih božanstava reduciraju samo na njihova poprsja i glave konja.²⁰ Za kronološku atribuciju izvedbe tih motiva i na našem reljefu u II stoljeće svakako govori i činjenica da se cjelovita prezentacija likova i zaprega Sola i Lune nalazi jedino na ovom reljefu s čitava područja SFRJ; na svim ostalim mitričkim reljefima ti su motivi prikazani ili u reduciranoj formi ili pak samo u obliku glava zvjezdanih božanstava sa simbolima (sunčevi zraci, mjesec-ev srp).²¹ Očigledno je da razlog tome što se takav oblik prikazivanja zvjezdanih božanstava nije afirmirao niti u drugim obalnim središtima (Salona) niti u unutrašnjosti treba tražiti u njegovoj pojavi u Jaderu u prvoj fazi razvoja mitraizma na dalmatinskom tlu, a možda i na samom njezinu početku.

Iz analize svih ikonografskih elemenata i stilskih osobina i na temelju utvrđenih kronoloških vrijednosti proizlazi da je zadarska tauroktonija nastala u II stoljeću po predlošku italske provenijencije u radionici koja je djelovala na solidnim zanatsko-umjetničkim tradicijama

¹⁷ Npr. na velikom reljefu iz Kapitolijskog mitreja (F. Cumont, *sp. dj.*, str. 194—5, br. 6).

¹⁸ L. R. Campbell, *sp. dj.*, str. 47, br. 117; J. Medini, *Diadora*, 8(1975), str. 76, bilj. 73.

¹⁹ J. P. Kane, »The Mithraic cult Meal«, *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, vol. II, ed. J. R. Hinnells, Manchester, 1975, str. 351, bilj. 190, str. 520: »ritual meal scene dated c. 140 A. C. by the excavator, Dr B. Heukemes«, Pl. 11a; M. J. Vermaseren, *Der Kult des Mithras im roemischen Germanien*, Stuttgart, 1974, str. 19: »hadrianische Zeit«.

²⁰ J. Medini, *Diadora*, 8(1975), str. 72.

²¹ Lj. Zotović, *Mitraizam*, str. 98.

klasične umjetnosti, na tlu Dalmacije a možda u Jaderu. Rezultati provedene analize, kako stilske tako i ikonografske, u određenoj mjeri upućuju na nastanak reljefa u vremenu bliže sredini, čak i posljednjim decenijama prve polovine II stoljeća. Međutim, s obzirom na dosadašnje spoznaje o vremenu unošenja mitraizma na istočnu obalu Jadrana (temeljene prije svega na postojanju mitričke općine u Seniji sredinom II stoljeća) te oskudnost i necjelovitost suvremenih tipološko-ikonografskih i stilskih studija mitričkog materijala s istočne jadranske obale takvo relativno rano datiranje ovog reljefa za sada može imati samo karakter na argumentima čvrsto utemeljene hipoteze koju će trebati verificirati nove analize i komparativne studije i, eventualno, novi nalazi. No, ako se za sada ne može sasvim prihvatiti datiranje ove velike mitričke tauroktonije u decenije prije sredine II stoljeća, nema nikakve sumnje u to da je ona bila u funkciji sredinom i u drugoj polovini II stoljeća. A iz tog rezultata slijedi da je mitraizam u Jaderu bio poznata i priznata religija najkasnije sredinom II stoljeća.

Ovim zaključkom, međutim, nisu iscrpljene sve dokumentarne vrijednosti tog spomenika, najranijeg izvora za poznavanje mitraizma u Jaderu. Naime, dimenzije tog spomenika veoma konkretno otvaraju mogućnost njegove interpretacije kao kulturnog, odnosno obrednog reljefa (Altarrelief). Taj problem u znanosti nije uopće razmatran, iako zaslužuje naročitu pažnju, jer utvrđivanjem karaktera tog reljefa dobija se i odgovor na pitanje o dimenzijama širenja mitraizma u Jaderu u vrijeme nastanka reljefa. Ako je, naime, reljef bio samo votivni dar ili pak napravljen za privatnu upotrebu u privatnom prostoru, onda bi on bio tek potvrda o relativno izoliranoj pojavi mitraizma u Jaderu, odnosno doseljavanju jednog ili nekoliko vjernika. Međutim, usporedba dimenzija tog reljefa s dimenzijama drugih tauroktonijskih reljefa na području rimske Dalmacije pokazuje da ovaj zadarski reljef pripada skupini većih dalmatinskih tauroktonija (sa širinom od preko 1 metar) za dio kojih je utvrđeno, a za druge se argumentirano pretpostavlja, da su bili obrednog karaktera.

Naime, jedna od osobina mitričkih tauroktonija na tlu Dalmacije su njihove relativno male dimenzije. U Dalmaciji su veoma rijetki reljevi s dimenzijama preko 1,500 m kakvih ima dosta među obrednim reljefima iz Italije i posebno Germanije. Najveći mitrički reljef u Dalmaciji jest kulturna slika uklesana na stijenu mitreja u Jajcu (vis. 1,680 m),²² nešto je manjih dimenzija reljef također na stijeni u mitreju iz Rožaneca kod Černomelja u graničnom području Panonije Gornje i Dalmacije (visina 1,640 m, šir. 1,200 m),²³ zatim reljef iz mitreja u antičkom Arupiju (na stijeni u zaseoku Čovići, visina 1,600, šir. 1,580 m),²⁴ dok je reljef iz drugog arupijskog mitreja (u literaturi često naveden kao spomenik iz Sinca) nešto manjih dimenzija (vis. 1,400 m, šir. 1,450 m).²⁵ Obje arupijske tauroktonije su uklesane u živu stijenu. Po tipološko-ikonografskim osobinama veoma poznati reljef, uklesan također u stijenu iznad špilje u Močićima kod Cavtata (*Epidaurum*), također nije većih dimenzija (vis. 0,700 m, širina 1,400 m), a to posebno vrijedi za njemu blizi reljef u mitreju kod crkve sv. Jurja (vis. 0,500 m, šir.

²² M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 267, br. 1902.

²³ P. Selam, *sp. dj.*, str. 79–80, br. 6.

²⁴ M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 254, br. 1851.

0,800 m).²⁶ Mitrej u epidaurskom ageru koji se nalazio u blizini crkve sv. Jurja imao je najmanju kulturnu tauroktoniju koja je bila uklesana u živu stijenu na području rimske Dalmacije. Analize pak pokretnih tauroktonijskih reljefa, koju je u tom smislu izvršio Gabričević, pokazala je da su obrednog karaktera bili i reljefi s dimenzijama oko 1,000 m iz Jezerina kod Bihaća (vis. 1,260 m, šir. 1,030 m) te nekoliko reljefa iz Salone od kojih su se sačuvali samo ulomci.²⁷ U upotrebi je, međutim, bilo i obrednih reljefa pokretnog karaktera a znatno manjih dimenzija. U tom je pogledu najbolji primjer čuveni reljef iz Konjica, čije su dimenzije (šir. 0,825 m, vis. 0,590 m)²⁸ dosta bliske dimenzijama zadarskog reljefa. Također je obredni reljef iz Banjevaca (šir. 1,180 m, vis. 1,020 m) — jedini s teritorija SFRJ koji se okretao na stožeru²⁹ — svojim dimenzijama gotovo analogan zadarskom reljefu. Po svemu, u kontekstu analize dimenzije tauroktonijskog reljefa iz Jadera dimenzionalnih i položajnih osobina mitričkih reljefa u Dalmaciji upućuju na njegov kultno-obredni karakter i funkciju.³⁰ Taj se je dakle reljef nalazio u mitreju, što dalje znači da je u vrijeme njegova nastanka i korištenja u Jaderu postojala mitrička vjerska općina okupljena oko tog mitreja. S ozbirom pak na vrijeme njegova nastanka i njegove tipološko-ikonografske i stilske osobine može se pretpostaviti da je ta mitrejska zajednica u sredini i u drugoj polovini II stoljeća bila pod značajnim utjecajem mitraizma iz Italije.

O položaju tog mitreja mogu se samo iznijeti pretpostavke. One imaju određenu osnovu u činjenici da je reljef nađen »nel cortile della grande caserma presso le porte di terraferma, mentre che vi si fabbricava nel 1848«.³¹ Iako G. Ferrari Cupilli precizno ne označava gdje je reljef otkriven, drugi nalazi na tom prostoru pokazuju da je spomenik bio najvjerojatnije ugrađen u srednjovjekovni gradski zid koji se pružao upravo preko tog položaja dvorišta austrijske kasarne,³² u koju su nakon temeljitog preuređenja nakon oslobođenja smješteni Historijski arhiv, Naučna biblioteka i Centar za obrazovanje kadrova u pomorstvu. Naime; gotovo istodobno su na tom položaju bili otkriveni i drugi antički spomenici, od kojih su dva epigrafička dospjela u Arheološki muzej.³³

²⁶ M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 261, br. 1882, 1883; D. Rendić-Miočević, »Da li je speleji u Močićima služio mitrijačkom kultu«, *GZM*, VII(1953), str. 27 i dalje; J. Medini, »Mithriaca Epidauritana«, referat održan na simpoziju Hrvatskog arheološkog društva s temom »Arheološka istraživanja u Dubrovniku«, rujna 1984. U tisku.

²⁷ B. Gabričević, *Mitrin kult na području rimske Dalmacije*, tekst disertacije, Zagreb, 1951. str. 34—35.

²⁸ M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 265, br. 1896.

²⁹ J. Medini, *Diadora*, 8(1975), str. 39—88.

³⁰ Karakteristično je da i u Germaniji, gdje je bilo veoma velikih obrednih reljefa (F. Cumont, *sp. dj.*, str. 364, br. 251 d, reljef s reversom iz I mitreja u Hedderneimu — *Nida*, vis. 1,800 m, šir. 1,700 m; str. 351, br. 274 b reljef iz mitreja iz Gross Krotzenburga, vis. 2.000 m; str. 345, br. 245 b reljef iz Neuenheima vis. 2,250 m; reljef iz Osterburkena vis. 1,760 m, šir. 1,700 m) ima i obrednih reljefa analognih dimenzija zadarskom reljefu (M. J. Vermaseren, *Der Kult des Mithras im roemischen Germanien*, str. 31 reljef iz Rückingena, vis. 1,090 m; str. 38 reljef iz Dieburga, vis. 0,900 m).

³¹ G. Ferrari Cupilli, *sp. dj.*, str. 108.

³² M. Suić, »Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, II (1956—57), str. 22, o nalazu tog zida u dvorištu te građevine.

U poslijeratnim istraživanjima prostora sjevernije od pretpostavljenih antičkih gradskih vrata u Foši otkriven je veći dio istog ranosrednjovjekovnog zida s brojnim ugrađenim antičkim spomenicima i ulomcima (baze, komadi stupova, ploče i komadi kamenih cijevi gradskog vodovoda koji je upravo negdje na tom položaju ulazio u gradski urbani areal).³⁴ Istraživanja pak južnog dijela tog zida u 1983. godini unutar venecijanske citadele pokazala su da je on i u tom traktu imao istu strukturu, tj. veliku količinu spolija.³⁵ Osobine i vrste antičkog materijala sekundarno upotrebljenog u istraženim dijelovima tog ranosrednjovjekovnog zida (većim dijelom nadgrobnni spomenici, ulomci pretežno javne i monumentalne arhitekture — ulomci stupova i baza, kameni blokovi ranoantičkog gradskog zida iz Augustova vremena i dr.) pokazuju da su velike količine građevnog materijala za taj zid, koji je zbog poznatih povijesnih okolnosti u V i VI stoljeću trebalo brzo i hitno sagraditi, donijete izvan gradskog urbanog prostora, a najviše, pretpostavljamo, s najbližih gradskih nekropola. Vjerojatno je tada iz nekog starog i napuštenog mitreja, koji se nalazio negdje na tom području, donijet i tauroktonijski obredni reljef.³⁶ Možda se taj mitrej nalazio u blizini gradskog amfiteatra ili možda još jugoistočnije prema Kolovarama i Arbanasima, gdje je uostalom i potvrđeno prisustvo orijentalnih kultova.³⁷ Općenito velik broj mitreja u Dalmaciji otkrivenih u agerima antičkih gradova, a naročito u gradu bližim zemljištima, također bi govorio u prilog te pretpostavke.³⁸

Drugi mitrički spomenik iz Jadera, koji je 1965. objavio M. Suić,³⁹ obavještava o nešto kasnijoj etapi razvoja mitraizma u tom antičkom gradu. Iako je to samo ulomak mitričkog reljefa, čije mjesto nalaza unutar grada nije poznato, njegove oblikovne, ikonografske, a dijelom i stilske osobine pružaju nekoliko novih i dragocjenih informacija o razvoju te religije u Jaderu u III st. Naime, kvalitet izvedbe reljefa (plošnost prije svega) i neke ikonografske specifičnosti (bista Sola sa sunčevom zrakastom krunom) upućuju na III stoljeće.⁴⁰ Međutim, na reljefu su potvrđene i ikonografske koncepcije odranije prisutne u Jaderu na reljefu o kojem se prethodno raspravljalo; motiv gavrana desno od Sola na aversu. Upravo na temelju tog u ikonografskom pogledu važnog detalja moguće je zaključiti da je i ta tauroktonija bila izvedena kao C podtip, ili s miješanim ABC ili BC osobinama u kojima je prisustvo gavrana bilo obvezno. Reljef je bio oblikovan na načelima mediteranskog ili klasičnog tipa (bez pokrajnih scena u pravokutnom polju), jer osim

³⁴ M. Suić, *sp. mj.*

³⁵ Tom je prilikom u malom tada otkrivenom segmentu zida, koji je ostao sačuvan unutar jednog od pilona citadele, nađen i veliki obrađeni kameni blok (*cippus* ili dio nadgrobnog žrtvenika) s natpisom na prednjoj strani (gentilicij *Vettidia*) iz I—II st.

³⁶ Kršćanska reakcija nije ni u velikim mitričkim središtima, kakvo je na pr. bio Rim, temeljito uništila sve kultne mitričke reljefe i svetišta. Premier velikog obrednog reljefa iz mitreja na Kapitoliju (usp. bilj. 17) koji je do XVI st. ostao gotovo čitav, to najbolje ilustrira.

³⁷ J. Medini, »Kult Apolona Likijskog u Jaderu«, *Diadora*, 5(1970), str. 131—144. To je svetište bilo u blizini izvora, a voda je, kako to pokazuju brojni primjeri, bila važan element mitričkog kulta.

³⁸ Za raspored salonitanskih mitreja usporedi B. Gabričević, *Archeologia jugoslavica*, 1(1954), passim; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951, str. 8. Za Cavtat usp. J. Medini, »Mithriaca epidauritana«.

Sola i gavrana u prostoru ispod Sola nazire se samo glava lijevog dadofora s frigijskom kapom. No, ono što daje posebno značenje tom spomeniku jest njegova reljefno ukrašena stražnja strana (revers). To ga svrstava u malobrojnu, ali za proučavanje mitraizma u našim krajevima izuzetno značajnu skupinu mitričkih reljefa s reljefno ukrašenom stražnjom stranom iz provincije Dalmacije (Konjic, Gardun, Banjevci, Zadar) koji čine teritorijalno najistočniju grupu mitričkih tauroktonija s reljefima na reversu u Rimskom Imperiju.⁴¹

Podrijetlo, osobine i dimenzije svih utjecaja na tim reljefima, kao i njihovo značenje i uloga u razvoju mitraizma u našim krajevima, a posebno na istočnoj obali Jadrana, dobrim dijelom nisu istraženi. Uz italske utjecaje u realizaciji nekih od tih reljefa bile su prisutne i koncepcije mitričke umjetnosti i ikonografije iz noričko-panonskih krajeva. To je na aversu reljefa iz Tilurija luk s natpisom ispod kojeg je bila prikazana tauroktonija.⁴² A na reljefu s reversom iz Jadera, unatoč njegovoj fragmentarnosti, uočava se značajna sličnost s prikazom na reversu tog mitričkog reljefa iz Tilurija. Naime, podjela prostora u sačuvanim dijelovima bila je sasvim istovjetna; na oba reversa gornji je pojas odijeljen od ostale i uglavnom izgubljene površine reljefa plastičnom trakom na razini vanjskog obruba. Čini se također da su i motivi bili po osnovnim elementima sadržaja veoma bliski; na oba su reljefa u gornjim kutovima stražnje strane prikazane životinje — na tilurijskom je motiv bika a na jadertinskom pas u trku glave okrenute natrag. Ono što povezuje oba reljefa to je motiv stabla; na gardunskom je reljefu polje gdje bik pase označeno prikazom stabla iza bikova tijela, a na zadarskom ispred tijela psa! S obzirom na te analogije kao i činjenicu da su oba motiva po položaju na različitim mjestima unutar gornjeg pojasa — bik je tilurijskom reljefu u lijevom, a pas na jadertinskom u desnom uglu — opravdano je pretpostaviti da je i u lijevom gornjem uglu zadarskog reljefa bilo polje s bikom. Naime, motiv bika kako pase nalazi se na nekoliko reljefa u Germaniji kao jedan u nizu sporednih prikaza uokolo tauroktonija koji ilustriraju legendu o Mitri i njegovim djelima.⁴³ Stoga je moguće da je taj motiv na oba dalmatinska reljefa bio prvi u nizu polja s motivom Mitre i bika koji su bili smješteni iznad, a možda i oko središnjeg motiva. Kako je utvrđeno takvom se rasporedu motiva s Mitrom i bikom s obzirom na položaj te scene na reljefu iz Garduna ne nalazi analogija na tauroktonijama u Carstvu.⁴⁴ Ako je naša pretpostavka točna, onda bi razvoj takvih koncepcija u ukrašavanju reljefa na reversima bila kako dokaz o utjecajima iz rajnsko-podunavskih zemalja i mitričkih radionica u tim regijama tako i argument o samostalnom i originalnom razvoju mitričke ikonografije u Dalmaciji. U vezi s položajem tih motiva naziru se još neka originalna rješenja. Naime, prikazi koji ilustriraju legendu o Mitri i njegovim djelima, koliko je poznato na temelju do sada otkrivenih reljefa na tlu Imperija, nalaze se samo na obrednim

⁴¹ J. Medini, *Diadora* 8 (1976), str. 76—77.

⁴² B. Gabričević, *Arch. iug.*, 1(1954), str. 44.

⁴³ F. Cumont, *sp. dj.*, str. 346, br. 245 e obredni reljef iz Neuenheima, u gornjem polju desne bočne ploče reljefa koja je podijeljena u četiri pravokutna polja, bik pase, u polju ispod *Mithras taurophoros*, ispod bik u trku i u donjem polju *Mithras taurophoros* ali prikazan na drugi način; str. 350, br. 246 f 3, među scenama u lijevom gornjem uglu velikog obrednog reljefa iz Osterburkena.

⁴⁴ B. Gabričević, *Mitrin kult*, str. 48—49.

reljefima koji nisu imali ukrašen revers, a na ova dva dalmatinska reljefa prikazani su na reversu. Da li to znači da se i glavni motiv na reversima tih dalmatinskih spomenika sadržajem razlikovao od položaju analognih prikaza na reversima ostalih obrednih reljefa u Carstvu? Preciznije postavljeno to pitanje glasi: da li je na zadarskom i gardunskom reljefu bio izveden motiv svetog obroka (*Trapeza Mithrou*) ili neki drugi prikaz?⁴⁵ Činjenica da samo na jednom reversu tih obrednih reljefa u Carstvu nije prikazan motiv svetog obroka⁴⁶ govorila bi u prilog zaključaka o prisustvu tog motiva i na ovim dvama reljefima, koji je pak motiv mogao biti obrađen i u likovnom i sadržajnom pogledu na samostalan i specifičan način. Veoma originalna rješenja u izvedbi tog motiva svetog obroka na reversima dvaju ostalih dalmatinskih spomenika iz te grupe mitričkih reljefa (Banjevci, Konjic) također upućuju na tu pretpostavku.⁴⁷ Ikonografija reljefa s reversima iz Dalmacije u cjelini pokazuje niz specifičnih i originalnih rješenja, što je nesumnjivo rezultat njezina dobrim dijelom samostalnog razvoja. Međutim, proučavanje tog razvoja, njegovih osobitosti i mogućih etapa u kontekstu razvoja sličnih reljefa u Carstvu i s tim u vezi općenitog razvoja mitraizma na našem tlu i izvan njega, izlazi iz okvira ovog rada.

Ono što je u najužoj vezi s našom temom, tj. razvojem mitraizma u Jaderu, jest mogućnost koju pruža postojanje reversa na tom reljefu za utvrđivanje njegove funkcije. Naime, za sve reljefe s reversom u Carstvu drži se da su bili obrednog karaktera, tj. namijenjeni obavljanju mitričkog obreda u toku kojeg su se u određenom trenutku okretali.⁴⁸ Međutim, za razliku od najvećeg dijela obrednih reljefa s reversima — uglavnom germanijske provenijencije — kao i onog iz Zadru susjednih Banjevaca, koji su bili većih dimenzija i teži pa su se okretali na stožerima uglavljenim u kamene osnove, reljef iz Jadera nije bio većih dimenzija i najvjerojatnije nije imao stožere.⁴⁹ No, manje dimenzije i nedostatak stožera nikako ne mogu imati vrijednost argumenta da se tom reljefu ospori funkcija obrednog reljefa. Već navedeni primjer reljefa s reversom iz Konjica, koji je nesumnjivo imao obredni karakter, jer je nađen unutar mitreja, pokazuje da su u našim krajevima bili izrađivani i koristili se obredni reljefi nešto manjih dimenzija, koje su *patres* dotičnih mitričkih općina u određenoj fazi bogoslužja mogli bez poteškoća podići, okrenuti i tako vjernicima pokazati motiv na stražnjoj strani. To govori da je i zadarski reljef s reversom bio

⁴⁵ B. Gabričević, *sp. mj.*, drži da je i na reversu bila prikazana tauroktonija.

⁴⁶ M. J. Vermaseren, *Der Kult des Mithras im roemischen Germanien*, str. 38—39, reljef iz Dieburga. Umjesto toga u sredini kružnog polja reversa na tronu ispred pročelja hrama je Sol s nimbusom, žezlom i plaštem, oko njega antropomorfní likovi godišnjih doba, ispred *Mithras Phaeton* s konjem, ispod također antropomorfní likovi Oceana, Zemlje i Neba.

⁴⁷ Za reljef iz Banjevaca usp. J. Medini, u radu u bilj. 29; za reljef iz Konjica M. J. Vermaseren, *CIMRM*, II, str. 265—6, br. 1896, gdje je navedena sva prethodna literatura.

⁴⁸ Kako je navedeno, svi su reljefi, osim onog iz Dieburga, na stražnjoj strani imali prikaz svetog obroka, najčešće s dva ili četiri sudionika (Sol i Mithras). Isti se motiv nalazi i na velikom reljefu koji je imao ukrašenu samo jednu stranu iz *Lapodunuma* (Ladenburga) pa se u tom slučaju mora pretpostaviti, ako je on bio postavljen u mitreju, postojanje tauroktonijskog reljefa uz njega (usp. bilj. 19).

⁴⁹ Možda bi se, na temelju debljine reljefa iz Jadera (9 cm) moglo pretpostaviti da je samo meznatno manji od obrednog reljefa iz Konjica (deb. 10 cm). Gardunski bi reljef po tom kriteriju imao znatno manje dimenzije (deb. 4 cm).

obredni reljef pa se je kao takav nalazio u mitreju gdje su se okupljali članovi jedne mitričke općine. No kako unutar jednog mitreja nisu mogla biti dva, nego samo jedan kultno-obredni reljef, tauroktonija s reversom iz Jadera prirodno je stvari mogla biti samo sastavni dio inventara nekog drugog mitreja, a ne onog u kojem je u funkciji obrednog reljefa bio veći tauroktonijski reljef bez reversa, o kojem se prethodno raspravljalo. Prema tome u vrijeme izrade i korištenja reljefa s reversom u Jaderu, a to je III stoljeće, u tom su antičkom gradu bile dvije mitričke zajednice i dva mitreja! S obzirom pak na osobine mitričkih obrednih reljefa s reversima u Dalmaciji i Carstva za sada se može pretpostaviti nešto veća prisutnost ikonografskih utjecaja iz rajnskog i panonsko-noričkog područja na razvoj mitraizma u Jaderu u vrijeme nastanka i korištenja ovog reljefa. Temeljita i cjelovita analiza komparativna mitričkog materijala iz naše zemlje u odnosu prema rezultatima suvremenih proučavanja ikonografije i teologije mitraizma u svijetu dat će i našim zaključcima i pretpostavkama prave i, nadamo se, šire dimenzije.

Tko su bili Mitrini vjernici u Jaderu? O tome ova dva izvora zbog svog karaktera ne obavještavaju. S obzirom na vrijeme nastanka i korištenje prvog obradnog reljefa (oko sredine II stoljeća) i etničko-socijalne osobine mitričke zajednice u Seniji iz istog vremena, može se pretpostaviti da su prvi mitraisti u Jaderu bili pripadnici robovsko-libertinskog sloja u čijem je sastavu bilo dosta orijentalaca.⁵⁰

⁵⁰ Šire o problemu mitričkih vjernika u Liburniji J. Medini, *Diadora*, 8(1976), str. 80 i dalje.

Julijan Medini: MITHRIACA JADERTINA

Summary

The fact established not long ago that the well-known relief of the Mithraic taurochthony (CIMRM II, p. 260, no. 1879) comes from Zadar where it was discovered in 1848 makes possible a better explanation of the appearance and development of Mithraism in the period of the second and third centuries in Jader. (Table I) The rendering of the relief, which was made in a provincial workshop, has a series of characteristics obviously inspired by the artistic and stylistic traditions of the classical sculpture, such as plastic characteristics of the whole composition with the elements of the full sculpture, realistic representation of movements, successful realization of plans and depth, etc. Such a stylistic context, and especially several iconographic elements (Hellenistic-Roman, not oriental, visual interpretation of the clothes on Cautesa, who is shown with a mantle on a naked body, then Sol and the lost Luna, who are shown in full and not in reduced forms) date the relief in the middle of the second century, i.e. in the first phase of the development of Mithraism on the eastern coast of the Adriatic. Its dimensions (being wider than 1 m it belongs to the group of the largest Mithraic movable reliefs in the province of Dalmatia for most of which it has been established, and for the rest only assumed, that they belonged to the cult-altar reliefs) show that this was an altar-relief, too. It means, therefore, that in the middle of the second century an organized Mithraic community existed in Jader, with the members assembling in the Mithraeum where this large cult picture was placed, functioning as an altar-relief. With regard to the place and context where it was found one can suppose that the Mithraeum was in an *ager*, east of Jader, and possibly in the vicinity of the amphitheatre or, more to the east, near the sanctuary of Apollo the Lycian.

The characteristics of the other Mithraic relief (table II, fig. 1—2), of which only a corner fragment has been preserved, point to the presence of the influence of the Pannonian-Noricum regions on the development of Mithraism in Jader in the third century. With the reliefs from Konjic, Gardun and Banjevcı this relief represents, geographically, the most eastern group of Mithraic reliefs with a motive on the back found in the Roman Empire. Since the reliefs with the reverse were, as a rule, cult-and-altar reliefs one has reason to suppose that the relief from Jader, whose dimensions have not been established, was also a cult-and-altar relief.

As was the case with the well-known relief from Konjic, the *pater* of the Mithraic community could lift it without difficulty in certain moments of the ceremony, turning to the congregation its back side where, most probably, was the motive of a holy meal, as was the case with other such reliefs. As in one Mithraeum two reliefs could not exist as altar reliefs one can conclude that, when the relief was made and used, there were two Mithraic temples and two Mithraic communities in Jader in the third century.